

В.М. ВІРЧЕНКО¹, О.О. ОРЛОВ²

¹ Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, Київ, МСП-1, 01601, Україна

² Поліський філіал УНДІ лісового господарства
та агролісомеліорації ім. Г.М. Висоцького
просп. Миру, 38, Житомир, 10004, Україна

НОВІ ТА РІДКІСНІ МОХОПОДІБНІ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Ключові слова: рідкісні мохоподібні, Українське Полісся.

Біологічні дослідження на території Українського Полісся приносять нові варті уваги відомості про мохоподібні цієї своєрідної і мальовничої частини України. Так, раніше низку цікавих видів знайшов перший співавтор статті у Київській та Волинській областях — лісопаркової зоні м. Києва, Шацькому національному природному парку і заказнику «Любче» [7, 11, 16]. Наша стаття є результатом подальшої бріофлористичної роботи на цьому ж терені і присвячена переважно знахідкам рідкісних видів на Житомирському та Сумському Поліссі. Подані нижче таксони розміщені за латинською абеткою; вони супроводжуються відомостями про екологію, поширення, частоту трапляння, діагностичні ознаки тощо. Винятком є новий для України вид, оформлений за зразком опису таксонів у «Флорі мохів України», він наведений на початку статті. У тексті статті, де не вказано хто зібрав чи визначив зразок, ним є перший співавтор.

Bryum tenuisetum Limpr., Jahresber. Schles. Ges. Vaterl. Cult. 74(2): 4. 1897. — *Брій тонконіжковий*.

Рослини 2—10 мм заввишки. Стеблові листки 1,2—2,5 мм завдовжки, овальні, пилчасті біля верхівки. Жилка міцна, виступає коротким вістрям, з часом багрянє. Клітини в середній частині листка товстостінні, 12—14 x 50—60(100) мкм, дещо вужчі і довші біля країв, однак не формують чітко вираженої облямівки; клітини основи листка прямокутні. Ризоїди блідо-жовті до темніше забарвлених, папілозні. Ризоїдні бульбочки рясні, переважно на довгих ризоїдах (ніколи не бувають у пазухах листків чи скупченими групами при основі стебла), лимонно-жовті, кулясті, середнього розміру (120—180 мкм), із виразно випуклими стінками.

Вид дводомний. Коробочка овально-циліндрична, темно-червона, на довгій тонкій ніжці. Спори 12—16 мкм. Зростає на відкритих ділянках з вогкими піщаними чи болотними ґрунтами, дуже рідко — на полях. Толерантніший до кислого середовища, ніж інші представники секції *Erythrocarpa* Kindb. роду *Bryum* Hedw. [21].

Поширення в Україні. Правобережне Полісся: Київська обл., окол. м. Києва, Святошинське лісопаркове господарство, Межигірське лісництво, на

© В.М. ВІРЧЕНКО, О.О. ОРЛОВ, 2005

березі ставка у лісі, 08.08.1990 (разом з *Pleuridium acuminatum* Lindb. та *Riccia huebeneriana* Lindenb.).

Загальне поширення. Європа (Франція, Бельгія, Великобританія, Німеччина, Швеція, Чехія, Словаччина, Польща та ін.), Канарські о-ви, Північна Америка (США, Канада).

***Brachythecium plumosum* (Hedw.) B.S.G.**

Гідрофільний мох, трапляється на скелях, камінні та деревині, найчастіше в Карпатах. На рівнині знайдений по одному разу на Опіллі (Тернопільська обл.) і Західному Поліссі (Хмельницька обл.) [4]. На Житомирщині ми виявили його в Олевському р-ні, біля с. Хмелівка, на ґрунті по кам'янистих берегах лісового струмка, 25.05.2004.

***Brachythecium reflexum* (Starke) B.S.G.**

Епіфітний мох. В Україні відомий тільки з Карпат та Прикарпаття [4]. Однак, за нашими спостереженнями і даними літератури, він є ширше розповсюдженим в Україні, зокрема в її рівнинній частині. Так, його вказували для Львівської [17], Хмельницької [11], Полтавської [15] й Одеської [12] областей. Повідомляємо про перші знахідки *B. reflexum* на Українському Поліссі: Сумська обл., Середино-Будський р-н, НПП «Деснянсько-Старогутський», окол. с. Стара Гута, Старогутське л-во, кв. 95, на стовбурі осики в листяному лісі, 28.04.2003; окол. с. Очкине, база «Деснянка», на окоренках старих дубів у заплаві Десни, 23.06.2004; Житомирська обл., Новоград-Волинський р-н, біля с. Броники, берег р. Тня, на стовбурі верби, 24.05.2004, зібр. В.М. Вірченко та О.О. Орлов.

***Brachythecium starkei* (Brid.) B.S.G.**

За даними О.І. Висоцької [5], *B. starkei* відрізняється від близького *B. oedipodium* (Mitt.) Jaeg. набором хромосом ($n=10$, у *B. oedipodium* $n=20$), середніми розмірами листків відповідно, (0,9 x 1,7 та 1,3 x 2,3 мм) і клітин листкової пластинки (6,2 x 65 та 9,9 x 99,6 мкм).

В Україні відомий із семи пунктів Львівської та Івано-Франківської областей, *B. oedipodium* — з багатьох місцезнаходжень лісової та лісостепової зон. Ми знайшли *B. starkei* на Поліссі: Сумська обл., Середино-Будський р-н, НПП «Деснянсько-Старогутський», окол. с. Стара Гута, Старогутське л-во, кв. 95, на стовбурі осики в мішаному лісі, 28.04.2003. У «Флорі мохів» [4] подається у широкому розумінні (як *B. starkei* s. str. + *B. oedipodium*), тому поширення цих видів потребує в Україні подальшого вивчення.

***Dichodontium pellucidum* (Hedw.) Schimp.**

Вид часто трапляється в Українських Карпатах на вологому ґрунті і камінні вздовж потоків та по берегах річок [19]. На рівнині відомий єдиний локалітет з Правобережного Лісостепу: Вінницька обл. і р-н, с. Сабарів (тепер це окол. м. Вінниці), в нагірних струмках на зволоженому камінні [1]. Наша знахідка є першою в Українському Поліссі: Житомирська обл. і р-н,

окол. с. Дениші, берег р. Тетерів нижче греблі, на камінні біля води, 01.06.2004, збір. О.О. Орлов.

***Hypnum imponens* Hedw.**

Бокоплідний мох, для якого характерні правильне перисте галуження, червонувато-коричнєве забарвлення стебла та численні зубчасті чи неправильно-лопатеві ланцетні псевдопарафілії [21]. За «Флорою мохів» [4] він трапляється на ґрунті, камінні, окоренках, гнилій деревині та пнях. Відомий з Карпат, Прикарпаття, Опілля, Західного Полісся (одна знахідка у Хмельницькій обл.), Лісостепу і Криму. Наводимо друге місцезнаходження *H. imponens* для Українського Полісся: Житомирська обл., Олевський р-н, Журжевицьке лісництво, на гнилому стовбурі, 31.08.1929, збір. Д.К. Зеров, помилково визн. Г.Ф. Бачурина як *Hypnum fertile* Sendtn. На нашу думку, потребують перевірки й інші зразки цього виду, які зберігаються в гербаріях України.

***Mannia fragrans* (Balbis) Frye et Clark**

Ксерофільний таломний печіночник, приурочений до освітлених скель, відкритих сухих схилів. В Україні його знаходили в 10 областях, переважно рівнинних [18]. Н.В. Гаєва [13] вказувала його також для Кіровоградської і Дніпропетровської областей. У 1930-х рр. в окол. м. Житомира *M. fragrans* знаходив А.С. Лазаренко [18]. Повторні пошуки виду в цих місцях поки що є безрезультатними. Вдруге на Українському Поліссі його знайдено: Рівненська обл., Березнівський р-н, РЛП «Надслучанська Швейцарія», окол. с. Більчаки, граніти над р. Случ, 07.07.2003, збір. Д.М. Якушенко.

***Orthotrichum lyellii* Hook. et Tayl.**

Епіфітний мох; в Україні відомий із Закарпаття, Розточчя, Опілля та Покуття [3]. Нещодавно його також знайшли на південних відрогах Подільської височини в Одеській обл. [12]. У межах Придніпровської височини, біля м. Калинівка Вінницької обл., виявив Б.Є. Балковський [1]. Нами зібраний: Житомирська обл., м. Коростишів, берег р. Тетерів, на стовбурі осоко-ра, 13.06.2004; Волинська обл., Маневицький р-н, Черемський ПЗ, ур. Сузанка, на осичі в дубово-сосновому лісі, 24.09.2004. Це перші знахідки *O. lyellii* на Українському Поліссі.

***Plagiothecium latebricola* B.S.G.**

Дрібний бокоплідний мох; зростає на гнилій деревині, коренях і окоренках дерев та покритих гумусом скелях. За «Флорою мохів» [4] в Україні відомо лише вісім місцезнаходжень з Карпат, Лівобережного Полісся (Чернігівська обл.) та Правобережного Лісостепу (Черкаська обл.). Проте *P. latebricola* знаходили також у Львівській, Волинській і Полтавській областях [8, 17]. Наводимо встановлені нами локалітети виду на Українському Поліссі: Волинська обл., Любомльський р-н, окол. смт Шацьк, біля оз. Кругле, в заболоченому березняку на основі стовбура берези, 05.07.1997; Сумсь-

ка обл., Середино-Будський р-н, НПП «Деснянсько-Старогутський», окол. с. Очкине, база «Деснянка», на трухлявих пнях у заплавному вільшняку, 21.06.2004.

***Racomitrium heterostichum* (Hedw.) Brid.**

Рідкісний епіфітний мох, відомий з Карпат, Криму і Полісся [2, 9]. У літературі є вказівка про його знахідку на Розточчі [17], але ці дані потребують перевірки. Для Українського Полісся він був поданий лише з Селезівського лісництва Овруцького р-ну Житомирської обл. [20]. Вдруге ми знайшли його в цій же області: Олевський р-н, біля с. Хмелівка, освітлені граніти на лівому березі р. Уборть, 25.05.2004.

***Reboulia hemisphaerica* (L.) Raddi**

Сланевий печіночник, що спорадично трапляється на ґрунті і скелях у горах та на рівнинах України. За Д.К. Зеровим [18], відомий з шести областей нашої країни, згодом був знайдений ще у Кіровоградській та Дніпропетровській областях [13]; пізніше нами вказаний також для Вінницької обл. [6]. Уперше на території Українського Полісся знайдений: Житомирська обл., Олевський р-н, окол. с. Варварівка, берег р. Уборть, на вкритих ґрунтом затінених гранітах, 26.05.2004.

***Ricciocarpos natans* (L.) Corda**

Водний печіночник, відомий в Україні із Закарпаття, Прикарпаття, Опілля, Полісся, Лісостепу [18] та Степу [14]. На Українському Поліссі його знаходили в околицях Києва і в Чернігівській обл. наприкінці XIX — на початку XX ст. Останнім часом *R. natans* виявлений на озері Охотин біля с. Любче Ковельського р-ну Волинської обл. [16]. Ми двічі знаходили його на Житомирському Поліссі: Ємільчинський р-н, між смт Ємільчине і с. Підлужи, в канаві з водою біля шосе, 24.05.2004, збір. О.О. Орлов і В.М. Вірченко; Олевський р-н, біля с. Варварівка, у стариці р. Уборть, 26.05.2004 (разом з *Riccia fluitans* L.). Враховуючи екологію виду та легку можливість його розповсюдження, він, мабуть, більш поширений на Українському Поліссі.

***Taxiphyllum wisgrillii* (Garov.) Wijk et Marg.**

Мох, який поселяється на вогких скелях, коренях дерев. В Україні відомий з Карпат, Розточчя, Лісостепу і Гірського Криму [4]. Перший співавтор неодноразово знаходив його у тріщинах вапняків і гранітів на території Тернопільської, Вінницької та Черкаської областей. Уперше зібраний на Українському Поліссі: Житомирська обл., м. Коростишів, правий берег р. Тетерів, на ґрунті між затіненим камінням, 15.05.2004; Олевський р-н, окол. с. Варварівка, берег р. Уборть, на вкритих ґрунтом затінених гранітах, 26.05.2004.

Таким чином, у результаті наших досліджень на території Українського Полісся встановлено нові місцезнаходження 13 видів рідкісних мохоподібних, 7 з яких (*Brachythecium reflexum*, *B. starkei*, *Dichodontium pellucidum*, *Orthotrichum lyellii*, *Reboulia hemisphaerica*, *Taxiphyllum wisgrillii*, *Bryum tenuisetum*)

уперше вказано для цієї природної зони, останній вид є також новим для всієї України. Деякі з наведених раритетних таксонів, без сумніву, буде знайдено в інших куточках Українського Полісся. Решта ж видів пов'язана з кам'янистими субстратами і, отже, відображає специфіку бріофлори Житомирського Полісся. До останніх відносимо *Racomitrium heterostichum*, *Mannia fragrans*, *Reboulia hemisphaerica*, *Dichodontium pellucidum*, *Taxiphyllum wisgrillii*, *Brachythecium plumosum*, а також наведені нами раніше *Frullania fragilifolia* і *Octodiceras fontanum* [10].

Автори висловлюють щире подяку С.М. Панченку і Д.М. Якушенку за допомогу у проведенні польових досліджень, а також за зразки мохоподібних, переданих для визначення.

1. Балковський Б.Є., Савостьянов О.О. Матеріали до бріофлори Вінницької і Кам'янецької областей. III // Журн. Ін-ту ботан. АН УРСР. — 1939. — № 21/22. — С. 299—305.
2. Бачурина Г.Ф., Мельничук В.М. Флора мохів Української РСР. Вип. 2. — К.: Наук. думка, 1988. — 180 с.
3. Бачурина Г.Ф., Мельничук В.М. Флора мохів Української РСР. Вип. 3. — К.: Наук. думка, 1989. — 176 с.
4. Бачурина Г.Ф., Мельничук В.М. Флора мохів України. Вип. 4. — К.: Академперіодика, 2003. — 256 с.
5. Висоцька О.І. Порівняльна характеристика *Brachythecium starkei* (Brid.) B.S.G. і *B. curtum* (Lindb.) Limpr. із західної частини СРСР // Укр. ботан. журн. — 1984. — 41, № 5. — С. 29—33.
6. Вірченко В.М. Мохообразные лесостепной части Приднепровской возвышенности (конспект флоры) / Редкол. Укр. ботан. журн. — Киев, 1989. — 60 с. — Деп. ВИНТИ 03.01.89, № 84-В89.
7. Вірченко В.М. Бріофлора Шацького національного природного парку // Укр. ботан. журн. — 1999. — 56, № 1. — С. 67—73.
8. Вірченко В.М. Поширення й екологія видів роду *Plagiothecium* B.S.G. в Україні // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту. Сер. Екологія. Біол. науки. — 2001. — 3(17). — С. 16—22.
9. Вірченко В. Розмежування, поширення і екологія видів роду *Racomitrium* Brid. в Україні // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту. Сер. Екологія. Біол. науки. — 2003. — 4(31). — С. 49—54.
10. Вірченко В.М. Нові знахідки рідкісних для України мохоподібних // Укр. ботан. журн. — 2004. — 61, № 1. — С. 106—110.
11. Вірченко В.М., Болюх В.О. Рідкісні для рівнинної частини УРСР мохоподібні // Укр. ботан. журн. — 1989. — 46, № 3. — С. 71—76.
12. Вірченко В.М., Попова О.М., Перегрим М.М. Нові знахідки рідкісних мохів на півдні України // Інтродукція рослин. — 2004. — № 2. — С. 9—11.
13. Гаєва Н.В. Матеріали до флори печіночних мохів півдня України // Укр. ботан. журн. — 1964. — 21, № 5. — С. 73—77.
14. Гаєвая Н.В., Добровольский И.А., Шербак Н.А. Эколого-флористический анализ мохообразных Днепропетровщины / Криворож. пед. ин-т. — Кривой Рог, 1987. — 19 с. — Деп. в Укр. НИИТИ 07.09.87, № 2312-УК87.
15. Гапон С.В. Анотований список мохоподібних // Безсудинні рослини Лівобережного Лісостепу України (грунтові водорості, лишайники, мохоподібні). — Полтава, 1998. — С. 108—130.
16. Гелюта В.П., Вакаренко Л.П., Дубина Д.В. та ін. Заказник «Любче». Природні умови, біорізноманітність, збереження та управління. — К., 2001. — 224 с.

17. Данилків І.С., Сорока М.І. Мохоподібні державного заповідника «Розточчя»: Препринт. — Львів, 1989. — 78 с.
18. Зеров Д.К. Флора печіночних і сфагнових мохів України. — К.: Наук. думка, 1964. — 356 с.
19. Зеров Д.К., Партика Л.Я. Мохоподібні Українських Карпат. — К.: Наук. думка, 1975. — 231 с.
20. Партика Л.Я. До бріофлори Поліського заповідника // Укр. ботан. журн. — 1974. — 31, № 6. — С. 770—773.
21. Smith A.J.E. The moss flora of Britain and Ireland. — Cambridge: Univer. Press, 1978. — 706 p.

Рекомендує до друку
С.Я. Кондратюк

Надійшла 13.09.2004

В.М. Вирченко¹, О.О. Орлов²

¹ Інститут ботаніки ім. Н.Г. Холодного НАН України, г. Київ

² Полеський філіал УНІИ лісного господарства і агролесомеліорації ім. Г.М. Высоцького, г. Житомир

НОВЫЕ И РЕДКИЕ МОХООБРАЗНЫЕ ДЛЯ УКРАИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ

В результате бриофлористических исследований для Украинского Полесья указаны 13 редких видов, семь из них (*Brachythecium reflexum*, *B. starkei*, *Dichodontium pellucidum*, *Orthotrichum lyellii*, *Reboulia hemisphaerica*, *Taxiphyllum wisgrillii*, *Bryum tenuisetum*) впервые приводятся для этой зоны; последний вид также является новым для всей Украины. Мохообразные каменистых обнажений отражают специфику бриофлоры Житомирского Полесья.

V.M. Virchenko¹, O.O. Orlov²

¹ M.G.Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

² Polissya branch of Ukrainian Institute of Forestry, Zhytomyr

NEW AND RARE BRYOPHYTES FOR THE UKRAINIAN POLISSYA

Data are presented on findings of 13 rare Bryophyta species, 7 of them (*Brachythecium reflexum*, *B. starkei*, *Dichodontium pellucidum*, *Orthotrichum lyellii*, *Reboulia hemisphaerica*, *Taxiphyllum wisgrillii*, *Bryum tenuisetum*) are new for the Ukrainian Polissya; besides of it the last taxon is also new for Ukraine. Epilitic bryophytes reflect specific features of the bryophyte flora of the Zhytomyr Polissya.